УДК 159.922.8:[159.923.2:82]

Нестерук-Володимирець О.В.
(Рівне Україна)

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНІХ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ ЯК ЗАСОБУ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

В статті розглядається вплив особистісних чинників на ефективність використання засобів художньої літератури для розвитку комунікативної культури старшокласників. Визначено особливості індивідуалізованого впливу засобів художньої літератури на комунікативну культуру старшокласника.

Ключові слова: *комунікативна культура, особистісні чинники, індивідуальний стиль мислення, засоби художньої літератури.*

В статье рассматривается влияние характеристик личности на эффективность использования средств художественной литературы для развития коммуникативной культуры старшеклассников. Определяются особенности индивидуализированного влияния средств художественной литературы на коммуникативную культуру личности старшеклассника.

Ключевые слова: *коммуникативная культура, личностные факторы, индивидуальный стиль мышления, средства художественной литературы.*

The article deals with the influence of personal characteristics on the efficiency of using the means of literature for the development the communicative culture of seniors. The individualized influence of means of literature on the communicative culture of the senior was determined.

Key words*: communicative culture, individual factors, personal style of thinking, means of fiction.*

Актуальність дослідження. «Дитина стає особистістю.., засвоюючи духовні надбання людства», — так наприкінці XX сторіччя говорив Г.С. Костюк, але ці слова не втратили своєї актуальності і в XXI сторіччі, особливо коли ми говоримо про розвиток комунікативної культури підростаючої особистості. Кожна людина є водночас природною та суспільною істотою, яка посідає певне місце в системі суспільних відносин, а, відповідно, — в системі суспільної комунікації, і навіть коли людина безпосередньо не спілкується з іншими людьми, вона діє як суспільна істота: користується мовою, виробленими людством знаннями і знаряддями. Г.С. Костюк розумів розвиток особистості не «лише як засвоєння та інтеріоризацію зовнішніх відношень», а включав у цей процес подальшу переробку засвоєного, його систематизацію особистістю, що, в свою чергу, призводить до цілісних змін цієї особистості [3:64–65]. Саме цей психологічний механізм і забезпечує, на наш погляд, розвиток комунікативної культури особистості засобами художньої літератури. Комунікативна культура як складне інтегративне утворення особистості людини розвивається за тими самими об'єктивними психологічними зако-

© *Нестерук-Володимирець О.В., 2012*

нами, яким підкоряється розвиток особистості людини, і в результаті якого формується індивідуальна своєрідність особистості, а, – відповідно, і її комунікативна культура [4].

Метою нашого дослідження є з'ясування впливу внутрішньособистісних чинників на ефективність формування та розвитку комунікативної культури засобами художньої літератури. За емпіричними спостереженнями, успішність формування культури спілкування в старшому шкільному віці засобами художньої літератури суттєво залежить не тільки від її існуючого розумового та загального рівню розвитку особистості дитини, але й від індивідуальних її особливостей і системи мотивів та настановлень, які «зустрічаються» з літературним текстом[6].

Методологічна основа дослідження: аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з проблематики, дотичної до різних аспектів взаємодії особистості учнів з художнім текстом, виявляє наступні аспекти та спрямування: загально-психологічні принципи поєднання діяльності та психіки, детермінізму, розвитку і його діалектики, активності; положення, які розкривають зміст, структуру та психологічні особливості читацької діяльності; діалогічний підхід щодо обгрунтування процесів розуміння літературних текстів, ідеї психологічної теорії тексту, теорія читацької діяльності, психологічні методи наукового пізнання, положення щодо культурно-історичної суспільної сутності людської особистості, принцип єдності загального та індивідуального в людській особистості та ін.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано наступні методи: теоретичний аналіз проблеми, констатувальний та пілотажний формувальний експеримент, під час якого застосовувались наступні методи: діагностичні, а саме — анкетування активності читацької діяльності, тестування з використанням батареї тестових методик, а також спостереження. Об'єктом спостереження виступала комунікативна поведінка юнаків, їх читацька активність, особливості мовлення, виразні рухи — жести, міміка, вирази обличчя, пантомімічні акти в найрізноманітніших зовнішніх виявах, коли реалізуються усвідомлювані та неусвідомлювані внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. Інтерактивні методи взаємодії, елементи бібліотерапевтичних практик та прийомів рекультурації читанням відображені в авторській програмі «Розвиток комунікативної культури особистості старшокласника засобами художньої літератури», психолого-педагогічні рекомендації для вчителів і батьків старшокласників, кількісний та якісний аналіз даних, методи математичної статистики. В дослідженні прийняли участь 50 учнів старших класів, віком 14-17 років, які є випускниками профільних шкіл сучасного позашкільного закладу. Юнацький вік є періодом духовного становлення особистості, для якого притаманне поступове формування готовності до самостійного життя, а саме: особистісна культура, яка виявляється в адекватній оцінці своєї особистості, знанні своїх позитивних сторін і недоліків. Важливими ознаками особистісної культури є впевненість у собі, вміння самореалізуватися, керувати своїм настроєм, контролювати себе, заняття самовихованням, наявність різнобічних інтересів. Крім того, саме в цьому віці активно формується культура спілкування, яка полягає в умінні поводитися, веселитися і відпочивати серед людей, у здатності доброзичливо, справедливо, гуманно, по-товариськи ставитися до них. Вона передбачає також розуміння людей, вміння об'єктивно оцінювати їхні вчинки, давати поради, вибачати помилки, допомагати у складних ситуаціях. Доцільність впливу на ступінь вияву в структурі загальної культури особистості юнаків саме комунікативної культури засобами художньої

літератури зумовлюється особливостями даного вікового періоду: діти і юнацтво складають найбільш активну читацьку аудиторію, крім того, саме протягом юнацького віку особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує свій культурний досвід, уперше масштабно аналізує свій внутрішній світ, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід людини до етапу дорослості [1]. Соціальна ситуація розвитку в молодшому юнацькому (старшому шкільному) віці зумовлена особливостями перебування учня на порозі самостійного життя, необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром ситуації розвитку старшокласників стає вибір професії, внаслідок чого в них формується своєрідна внутрішня позиція, своєрідність якої зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь її призму. Однією зі значущих соціально-комунікативних сфер активності особистості на етапі ранньої юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, спілкування стає вибірковим, інтимним, виконує функцію соціально-комунікативного простору самоствердження і самовираження юнаків і дівчат.

Коли ми говоримо про ефективність використання певних засобів формування якостей особистості дитини, особливо таких складних і системних, як комунікативна культура особистості, то умовами, які забезпечують успіх (або навпаки – неуспіх) постають не тільки закони розвитку і віковий період (в даному випадку – старший шкільний), але й сам тип особистості дитини у її унікальності та індивідуальності. Як говорив Г.С. Костюк, особистість завжди відрізняється індивідуальною своєрідністю, вона має своє неповторне індивідуальне обличчя, яке виявляється в характері та здібностях, але при цьому індивідуальні особливості характеру здібностей завжди є виявом типового та загального в психіці особистості [3:413–415]. Різні дослідники (К.К. Платонов, Г.С. Костюк, М.Д. Левітов, В.С. Мерлін та ін.) наголошували про велике значення індивідуальних відмінностей, особливо в комунікативних рисах характеру. В нашому дослідженні ми прогнозуємо успішність застосування засобу художньої літератури з метою розвитку комунікативної культури залежно від індивідуально-типологічних рис особистості, існуючих комунікативних стилів та способів діяльності. Звичайно, всім нам відомо, що особистість формується в діяльності, а у випадку застосування засобів художньої літератури – це, переважно, читацька діяльність. Дослідження особливостей читацької діяльності, її структури та механізмів було проведено багатьма науковцями (Л.С. Виготським, Л.Г. Жабицькою, О.О. Леонтьєвим, С.Д. Максименко, Н.О. Михальчук, Н.В. Чепелєвой та ін.), що дозволяє нам у своєму експерименті спиратися на їх наукові доробки і розглядати такі часткові питання, як успішність використання засобів художньої літератури у старшокласників із різними індивідуально-особистісними рисами [5: 9–29; 7]. На початку 90-х років XX століття Б. Прешинґ запропонувала модель визначення стилю. «Люди незалежно від віку можуть навчитися, чого запрагнуть, якщо тільки будуть засвоювати інформацію відповідно до свого унікального стилю та індивідуальних сильних рис», - зауважує Б. Прешінг [2; 8]. Аналіз результатів психодіагностичного дослідження на констатувальному етапі виявив деякі статистичні взаємозв'язки між індивідуальним стилем мислення (розвинутим абстрактно-послідовним стилем мислення і діяльності) та ступенем розвитку активної читацької позиції учнів (28% всіх учнів). Слід відзначити, що високий

ступінь розвитку даного стилю (48-32 бали), для якого притаманними є наступні риси: схильність до світу теорій і абстрактних міркувань, понятійне мислення, аналітичні здібності, любов до читання, дослідницької діяльності суттєво позитивно корелює зі ступенем розвитку читацької активності старшокласників (r=0,88). Таким чином, високий рівень абстрактно-послідовного індивідуального стилю опосередковано свідчив про розвинуті читацькі інтереси і активну читацьку позицію старшокласників. Крім того, високий рівень розвитку абстрактно-послідовного стилю мислення і діяльності мав незначну зворотну кореляцію з рівнем творчих здібностей (r=-0,08) визначених за тестом Вільямса, і більш виражену зворотну кореляцію з фактором А (емоційна теплота, товариськість, афектотімія за тестом Кеттела) тесту «Комунікативно-соціальна кометентність» (КСК) (r=-0,32). Таким чином, можна було прогнозувати в подальшому, під час проведення формувального експерименту, що учні з високим рівнем абстрактно-послідовного індивідуального стилю мислення і діяльності мали б переваги за умови використання художньої літератури як засобу формування комунікативної культури, оскільки їх мотиви читання та активність читацької позиції знаходились на високому рівні. Крім того, слід зауважити, що за умов настільки високої позитивної кореляції (r=0,88) рівня розвитку абстрактно-послідовного (АП) стилю з рівнем розвитку читацької активності у подальшому не виникало необхідності у проведенні анкети читацьких інтересів та мотивів читання, оскільки рівень АП виявився надійним індикатором сформованості читацької позиції. В свою чергу, деякі труднощі при роботі з художніми літературними текстами, на наш погляд, можуть відчувати старшокласники із високим рівнем розвитку конкретно-послідовного стилю мислення і діяльності, для яких характерними є наступні особливості: прагматизм, реалістичність, сенсорність, педантизм, орієнтація на отримання спеціальної інформації у вигляді даних, формул, чітких правил і закономірностей тощо. Для таких учнів найкращим методом пізнання є практика. Це припущення підтверджують дані констатувальної частини експерименту, які виявили статистично значущу зворотну залежність між ступенем розвитку конкретно-послідовного стилю мислення та діяльності і активністю читацької позиції старшокласників (r=-0,51). Для учнів з достатньо високо розвинутим абстрактно-вибірковим стель мислення, робота з художніми літературними текстами є більш суб'єктивно прийнятною, що підтверджує незначна позитивна кореляція між даним стилем і читацькою позицією старшокласників (r=0,3). Покращити взаємодію між художнім літературним текстом і особистістю старшокласника дозволяють дискурсивні та діалогічні прийоми, а також інтерактивні методи навчання, оскільки учні з розвинутим абстрактно-послідовним стилем мислення характеризуються комунікативною спрямованістю особистості, високою емотивністю, персоналізованість у сприйнятті навчальної інформації, орієнтація на людину в процесі інтерактивної взаємодії (на відміну від двох попередніх стилів мислення). Для учнів з переважаючим конкретно-вибірковим (КВ) стилем мислення та діяльності бажаним є експериментально-дослідний підхід до текстів художньої літератури, оскільки ці учні пізнають нове методом спроб і помилок, вони мають високу інтуїцію, яка є дуже важливою для творчого мислення, що і підтверджують дані констатувального етапу експерименту: між високим рівнем розвитку КВ і фактором В (розвинуті пізнавальні потреби, абстрактно-понятійне мислення) тесту КСК існує статистично значуща позитивна кореляція (r=0,85). У разі аналізу розподілу індивідуальних стилів мислення в досліджуваній групі старшокласників найбіль-

шу кількість склали старшокласники з переважаючим абстрактно-вибірковим стилем мислення та діяльності – 37% всіх оптантів, дещо менше – 24% старшокласників мають розвинутий конкретно-вибірковий стиль мислення, ще менше – 21% з високим конкретно-послідовним стилем мислення та діяльності; і найменшою за чисельністю групою виступає група старшокласників з високо розвинутим абстрактно-послідовним стилем мислення та діяльності – тільки 18%. Результати психодіагностичного констатувального дослідження дозволяють нам стверджувати що читання відповідно спрямованих літературних художніх текстів як засіб формування комунікативної культури особистості старшокласників буде ефективною тільки в 18% випадків, а для переважаючих у групі комунікаторів слід створювати опосередковане комунікативною діяльністю розвивальне літературне середовище: дискус-клуби, театралізовані вистави за художніми творами, організацію безпосереднього діалогу учня з учнями або педагогами з тематики художньої літератури та ін. Але крім учнів з розвинутим абстракто-послідовним і абстрактно-вибірковим стилями мислення в групі є багаточисельна частка практиків-організаторів та експериментаторів: для них загальноприйняті методи роботи з художнім літературним текстом є неприйнятними, складними і нецікавими. Звичайно, можна покластися на їх волю і неабияку здатність до самоорганізації, але в цьому випадку учні будуть виконувати завдання програми лише із почуття обов'язку і глибинного діалогу з художнім літературним текстом як необхідної передумови розвитку особистості не відбудеться, а, відповідно, – не буде й розвитку комунікативної культури старшокласників даних типів особистості. Ми пропонуємо використовувати «сильні» риси старшокласників для оптимізації їх взаємодії з літературними текстами, а саме – роботу із найдрібнішими деталями образів героїв, подій, самостійну організацію інтерактивних заходів для учнів з переважаючим конкретно-послідовним стилем мислення, або створення позитивних умов для реалізації домінантної потреби старшокласників з вираженим конкретно-вибірковим стилем мислення у пошуку альтернатив і можливостей щодо урізноманітнення точок зору на ту чи іншу подію, постать, факт. Доцільним, на наш погляд, є застосування практичних прийомів які спрямовані на фіксацію змін комунікативної позиції старшокласників в ситуації квазіспілкування з автором та героями літературних текстів [5: 174–185].

Отже, проаналізувавши індивідуальні профілі учнів, ми робимо висновок, що формування комунікативної культури особистості старшокласників з різними індивідуально-особистісними рисам слід проводити різними шляхами, із урахуванням їх «сильних» особистісних рис та здатностей. Для перевірки цього положення ними було проведено розподіл учнів на чотири групи для полегшення опрацювання ними програми розвитку комунікативної культури особистості старшокласників засобами художньої літератури. В якості контрольної групи були виділені учні з поєднанням високо розвинених абстрактно-послідовного та абстрактно-вибіркового стилів мислення, адекватною або високою самооцінкою, достатньо вираженою креативністю і середнім або високим рівнем товариськості, емпатійності, які опрацьовували програму без урахування диференційованого підходу (як у випадку звичайної шкільної практики). Старшокласників, які відповідали даним вимогам, було серед оптантів 12% від загальної кількості учнів; ці учні мали ще на початку експерименту достатньо високий рівень комунікативної культури, що підтверджували результати психодіагностики та спостережень педагогів, які «мали велике щастя працювати з ними» – за словами одного із педагогів. Таким чином, нами було

сформовано 5 груп учнів – 4 експериментальні і одна контрольна. Перед застосуванням інтерактивних методів комунікативної взаємодії, елементів бібліотерапевтичних прийомів, відображених в авторській програмі «Розвиток комунікативної культури особистості старшокласника засобами художньої літератури», були проаналізовані характерні риси особистості старшокласників кожної із груп шляхом кореляційного аналізу. Для учнів з групи з переважаючим абстрактно-послідовним індивідуальним стилем мислення виявились притаманними наступні риси: чим більш творчими і креативними виявлялись ці діти, тим менш практичною і організованою була їхня поведінка (r=-0,6), чим більшою виявлялась зосередженість на світі власних ідей, тим вищими виявлялись порушення соціальної адаптації цих юнаків (r=0,6), при цьому самоконтроль в спілкуванні був позитивно пов'язаний із самооцінкою – старшокласники с високою самооцінкою краще контролювали свої емоції в процесі комунікативної взаємодії, зосереджувалися на власному внутрішньому світі, що позитивно впливало на розвиток творчих здібностей юнаків, їм подобалось читати і вони мали більш розвинене логічне мислення, характеризувались серйозним ставленням до життя та інших людей. Розвивально-корекційна робота зі старшокласниками цього типу була спрямована на покращення їхньої соціальної адаптації, сприяла їх відкритості до нових комунікацій шляхом підвищення самоконтролю у спілкуванні на 10% та зниженню внутрішньоособистісної напруги на 9%, що, в свою чергу, сприяло розвитку комунікативної культури цих учнів. На більш високому рівні порівняно зі старшокласниками попередньої групи комунікативна культура особистості була в учнів контрольної групи і учнів з переважаючим абстрактно-вибірковим стилем мислення. Кореляційний аналіз між різними факторами в особистісному профілі цих учнів виявив наступні закономірності: чим більше ці старшокласники були спрямовані на світ почуттів і стосунків, тим меншою мірою вони практичними (r=-0,5); чим більше вони виявляли практичність та реалізм, тим меншою мірою були спрямовані на сферу міжособистісної взаємодії (r=-0,7). В свою чергу, гарні організаторські здібності підвищують теоретико-дослідницькі здібності цих старшокласників (r=0,5). Залежність особистості старшокласників від почуттів та стосунків збільшує їхню конформність, залежність від прийнятих у суспільстві поглядів (r=0,6), що може бути використано в якості механізму трансляції суспільних настановлень та наслідування суспільних поведінкових зразків задля розвитку комунікативної культури цих старшокласників. Тісно пов'язаними в особистісних профілях старшокласників із групи з переважаючим абстрактно-вибірковим стилем мислення та діяльності виявились фактори самооцінки, самоконтролю у спілкуванні та ступенем розвитку абстрактно-вибіркового стилю (r=0,5;0,3;0,5). Іншими словами, чим вищою була у старшокласників самооцінка, тим більш чіткою була їхня спрямованість на світ стосунків із іншими людьми, і тим краще вони вміли контролювати себе у процесі міжособистісної взаємодії. Таким чином, художні літературні тексти підбирались для цієї групи таким чином, щоб вони сприяли покращенню самоприйняття старшокласниками власної особистості і підвищенню їхнього самооцінювання. В результаті опрацювання старшокласниками даної групи авторської програми поєднано з відповідно підібраними художніми творами відбулось підвищення самооцінки старшокласників на 8% та зниження рівня асоціальної поведінки на 9%. Для учнів третьої експериментальної групи із переважаючим конкретно-послідовним стилем мислення були виявлені наступні характерні риси: чим вище в їх особистості виявляли себе реалізм та

організаторські здібності, тим більше старшокласники вірили у себе (r=0,6). Чим більшою мірою був розвинений у старшокласників конкретно-послідовний стиль мислення та діяльності, тим більшою виявлялась незалежність та реалістичність їхньої особистісної позиції, тим сильнішою була їхня воля (r=0,8). Ця група юнаків була найбільш соціалізованою, але читацька активність учнів цієї групи – на середньому рівні. Оскільки учні даного типу виявляють тропізм до конкретної, чіткої інформації з великою кількістю деталізованої інформації, то художні літературні тексти відповідали цим умовам, а робота учнів була спрямована на організацію спів діяльності з іншими учнями. Такий підхід позитивно вплинув на читацьку активність учнів даного типу, сприяв розвитку їх товариськості у спілкуванні на 4%. Учні найменш чисельної групи з переважно розвинутим конкретно-вибірковим стилем мислення та діяльності відрізнялись наступними рисами: високі творчі здібності були тісно пов'язані з рівнем розвитку конкретно-вибіркового стилю мислення (r=0,7). Крім того, виявився тісний зворотний кореляційний зв'язок між схильністю до пошуково-творчої діяльності і самооцінкою (r=-0,8), а також незначний зв'язок між ступенем розвитку конкретно-вибіркового стилю та асоціальною поведінкою (r=0,4), з чого можна зробити висновок, що соціальне оточення не дуже прихильно ставиться до нестандартності у мисленні і поведінці школярів. Читацька активність цих старшокласників виявилась не дуже високою, але, зважаючи на високу пошукову активність, вплив відповідно підібраної за принципами бібліотерапії художньої літератури на особистість юнаків та юнок виявився достатньо сильним, сприяв розвиткові їхньої комунікативної культури і підвищенню самоприйняття.

Висновки Проведене психолого-педагогічне дослідження безперечно підтверджує ефективність використання художньої літератури, як засобу формування якостей особистості старшокласника, особливо таких складних і системних, як комунікативна культура особистості, причому умовами, які забезпечують успіх (або навпаки – неуспіх) постають не тільки об'єктивні закони розвитку і віковий період, але й сам тип особистості дитини у її унікальності та індивідуальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аносова А.В. Інтернет як середовище прояву комунікативної культури старшокласників : [електронний ресурс] / А.В. Аносова // Народна освіта. – 2011. – Випуск № 2 (14). – С. 122–132. – [Режим доступу : http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/2/statti/anosova/anosova.htm].

2. Гордон Драйден. Революція в навчанні / Гордон Драйден, Джанет Вос. – Львів: Літопис, 2005. – 542 с.

3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк під ред. Л.Н. Проколиенко. – К. «Радянська школа», 1989. – 608 с.

4. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості / О.М. Корніяка // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України] / [за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 3. – С. 294–316.

5. Михальчук Н.О. Психологія читання та розуміння літературних творів старшо-

класниками : [монографія] / Наталія Олександрівна Михальчук. – К. : ТОВ «Принт Хауз», 2012. – 368 с.

6. Турчин Т.О. Розвиток особистісної рефлексії у підлітків засобами художньої літератури / Т.О. Турчин // Автореф. на здобуття наук. ст. канд. психолог. наук. : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.

7. Чепелєва Н.В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелєва // Наукові записки Національного університету Острозька академія, серія "Психологія і педагогіка". – Випуск 12. – Острог, 2009. – С. 8–21.

8. Barbara Prashnig. Diversity Is Our Strength: The Learning Revolution In Action / Barbara Prashnig. – Profile Books, 1996. –242 c.